

نقد نظریه

معنویت گرایی غیر متکی به دین

علی قاضی

سرشناسه : فتحی، علی، ۱۳۵۳ -
عنوان و نام پدیدآور : نقد نظریه معنویت‌گرایی غیرمتکی به دین/ علی فتحی.
مشخصات نشر : قم : نشر راند، ۱۳۹۹.
مشخصات ظاهری : ۳۶۴ ص؛ ۵/۲۱×۱۴ س.م.
شابک : 978-622-7317-06-0

وضعیت فهرست نویسی : فیا
یادداشت : کتابنامه: ص. [۳۵۱] - ۳۶۴.
موضوع : Spirituality - معنویت
موضوع : معنویت -- جنبه‌های قرآنی
موضوع : teaching Spirituality -- Qur'anic
موضوع : معنویت -- اسلام
موضوع : Spirituality -- Islam
موضوع : Practical reason - عقل عملی
موضوع : اسلام و انسان‌گرایی - Islam and humanism
رده بندی کنگره : ۶۲۴BL
رده بندی دیویی : ۴/۲۰۴
شماره کتابشناسی ملی : ۶۱۷۹۰۶۱

شناسنامه

نام کتاب: نقد نظریه‌ی «معنویت‌گرایی غیر متکی به دین»
مؤلف: علی فتحی
ناشر: راند
نوبت چاپ: اول / ۱۳۹۹ / قم
تیراژ: ۵۰۰ نسخه
طرح جلد: حسن مجتبی زاده
صفحه آرا: عطاء اله نصرتی
شابک: ۹۷۸-۶۲۲-۷۳۱۷-۰۶-۰

کلیه حقوق برای ناشر محفوظ است

مرکزپخش: انتشارات راند؛ قم: ۰۹۱۹۷۴۶۳۱۳۳ - ۰۲۵۳۲۸۱۲۹۰۰

فهرست مطالب

پیش گفتار.....	۱۳
فرضیه‌های پژوهش.....	۱۵
سابقه‌ی پژوهش.....	۱۵

فصل اول: مفاهیم

۱. دین.....	۲۱
۱-۱. کاربرد اول: مجموعه‌ی تعالیم دارای منشأ الهی (دین یک).....	۲۱
۲-۱. کاربرد دوم: مجموعه‌ی تفاسیر و شروح و تبیین‌های دین (دین دو).....	۲۲
۳-۱. کاربرد سوم: مجموعه‌ی اعمال مؤمنان (دین سه).....	۲۲
۲. معنویت.....	۲۲
أ) تعاریف ایجابی.....	۲۲
معنای اول: گوهر دین، دین عقلانی شده، چکیده ادیان.....	۲۲
معنای دوم: اخلاق، روان‌شناسی و مابعدالطبیعه‌ی بسیار بسیار سبک.....	۲۴
معنای سوم: تعریف به لازمه و فونکسیون.....	۲۶
معنای چهارم: دینداری تجربه‌گرایانه.....	۲۶
ب) تعاریف سلبی.....	۲۶
۳. معنای گوهر دین.....	۲۷
۱-۳. معنای اول: هدف غایی از تدین‌ورزی.....	۲۸

- ۲۸..... ۲-۳. معنای دوم: وجه یا وجوه مشترک ادیان
- ۲۹..... ۳-۳. معنای سوم: جنبه‌های جهانی و فراگیر یک دین خاص
- ۲۹..... ۴-۳. معنای چهارم: هدف دین
- ۲۹..... ۴. تعبد
- ۲۹..... ۵. عقلانیت
- ۳۰..... ۱-۵. تفاسیر مختلف عقلانیت نظری
- ۳۲..... ۲-۵. عقلانیت عملی
- ۳۳..... ۳-۵. عقلانیت گفتاری
- ۳۴..... ۶. مدرن، مدرنیته و مدرنیسم

فصل دوم: اهداف نظریه و نقد آن

- ۳۹..... گفتار اول: اهداف نظریه
- ۴۴..... ویژگی‌های زندگی آرمانی
- ۴۵..... ۱. خوشی زندگی
- ۴۵..... ۲. خوبی زندگی
- ۴۶..... ۳. ارزشمندی زندگی
- ۴۷..... جمع‌بندی
- ۴۷..... گفتار دوم: نقد اهداف
- ۴۷..... ۱. ادعاهای بدون دلیل
- ۴۸..... ۲. حقانیت و معنویت عامل رجوع به دین
- ۵۱..... ۳. وابستگی اخلاق به دین
- ۵۱..... ۱-۳. شناخت ارزش‌های اخلاقی
- ۵۱..... ۲-۳. نیاز انگیزشی اخلاق و معنویت به دین
- ۵۲..... ۳-۳. ضمانت اجرایی و معقولیت ارزش‌های اخلاقی

فصل سوم: تبیین و نقد مؤلفه‌ها و ویژگی‌های نظریه

گفتار اول: تبیین مؤلفه‌ها و ویژگی‌های نظریه ۵۹

مقدمه ۵۹

۱. مؤلفه‌های عقلانیت ۶۱

۱-۱. مؤلفه‌های عقلانیت نظری ۶۱

۱-۱-۱. سازگاری منطقی ۶۱

۱-۱-۲. معتبر بودن قواعد ریاضی ۶۱

۱-۱-۳. پاس‌داشت حساب احتمالات ۶۲

۱-۱-۴. اعتنا به استقراء ۶۲

۱-۱-۵. پذیرفتن بهترین تبیین ۶۲

۱-۱-۶. زندگی اصیل ۶۳

۲-۱. مؤلفه‌های عقلانیت عملی ۶۴

۲-۱-۱. داشتن اهداف در خور ۶۴

۲-۱-۲. انتخاب وسایل زود بازده‌تر ۶۴

۲-۱-۳. انتقال زودتر ما فی الضمیر ۶۴

۲. تبیین مؤلفه‌های انسان معنوی ۶۵

۲-۱. ویژگی‌های بینشی و باوری انسان معنوی ۶۵

۲-۱-۱. حقیقت‌طلبی (نجات‌بخش بودن حقیقت) ۶۶

۲-۱-۲. صداقت انسان معنوی و عدم صداقت در دین ۶۷

۲-۱-۳. طالب حقیقت نه مالک آن ۶۸

۲-۱-۴. داشتن تفکر نقادانه و سازگاری دین با معارف بشری هر برهه ۶۸

۲-۱-۵. اعتقاد به بسیج شدن جهان هستی برای رسیدن به هدف ۶۹

۲-۱-۶. خطاپذیر بودن ۶۹

۲-۱-۷. اخلاقی بودن نظام جهان ۷۰

۲-۱-۸. توانایی‌های انسان بسیار پیش‌تر از نگاه اولیه ۷۱

۲-۱-۹. تقسیم امور جهان به تغییرپذیر و تغییرناپذیر ۷۱

۲-۱-۱۰. گذشته، مهمترین تغییرناپذیر ۷۲

- ۱-۲-۱۱. استفاده از گذشته برای آینده ۷۲
- ۱-۲-۱۲. در دست نبودن کامل آینده ۷۲
- ۱-۲-۱۳. شخصی بودن لذت و آلم و درد و رنج ۷۲
- ۱-۲-۱۴. تبدیل شدن زندگی به زندگی معنوی با دو من ۷۳
- ۱-۲-۱۵. مصلحت و مفسده به جای خوشایند و بدایند ۷۴
- ۱-۲-۱۶. سلامت روان شناختی و کمال اخلاقی ۷۴
- ۲-۲. ویژگی های عاطفی و گرایشی انسان معنوی ۷۵
- ۳-۲. ویژگی های ارادی و رفتاری انسان معنوی ۷۶
- ۱-۳-۲. چه باید بکنم (حکمت به من چه) ۷۷
- ۲-۳-۲. فقط استمداد از درون خود نه موجود بیرونی ۷۷
- ۳-۳-۲. اصلاح خود، نه اجتماع ۷۸
- ۳-۳-۴. جدیت قائل بودن برای زندگی و مستثنی نبودن ۷۸
- ۲-۳-۵. بی یقینی؛ عدم امکان جمع ایمان و استدلال ۷۹
- ۲-۳-۶. داشتن ذخیره های از لذات ۸۰
- ۳-۳-۷. فقط تسلیم حق ۸۲
- ۴-۲. ویژگی های روشی ۸۲
- ۲-۴-۱. روش کسب معرفت ۸۲
- ۲-۴-۲. روش و وسیله انتقال معرفت ۸۴
- ۲-۴-۳. روش نقد معنویت ۸۴
- جمع بندی ۸۵
- گفتار دوم: ارزیابی و نقد مؤلفه ها و ویژگی های نظریه ۸۶
۱. ارزیابی و نقد معنویت ۸۶
۲. ارزیابی و نقد مؤلفه ها و ویژگی های انسان معنوی ۱۰۱
- ۱-۲. نقد ویژگی های بینشی انسان معنوی (عقلانیت) ۱۰۱
- ۱-۲-۱. صداقت در دین ۱۰۱
- ۱-۲-۲. طالب حقیقت ۱۰۲
- ۱-۲-۳. داشتن تفکر نقادانه و سازگاری دین با معارف بشری هر برهه ۱۰۸
- ۱-۲-۴. بسیج عالم هستی برای رسیدن انسان معنوی به هدف ۱۰۸
- ۱-۲-۵. خطا پذیری هر انسان!! ۱۰۹

۱.۱-۲	نقد کلی پیش فرض های یازده گانه	۱۱۰
۲-۲	نقد ویژگی های عاطفی و گرایشی انسان معنوی (معنویت)	۱۱۴
۳-۲	نقد ویژگی های ارادی و رفتاری انسان معنوی (معنویت)	۱۱۶
۱-۳-۲	معنویت و شک	۱۱۷
۲-۳-۲	فقط استمداد از خود نه موجود بیرونی	۱۲۳
۳-۳-۲	عدم ارائه ی الگوی عملی و راهکار برای اجتماع	۱۲۳
۴-۳-۲	جدیت قایل بودن برای زندگی	۱۲۵
۵-۳-۲	سازگاری ایمان با استدلال و یقین و عدم سازگاری ایمان با شک	۱۲۵
۶-۳-۲	داشتن ذخیره ای از لذات!!	۱۳۱
۷-۳-۲	فقط تسلیم حق	۱۳۲
۴-۲	تعارض در ویژگی های انسان معنوی	۱۳۳
۱-۴-۲	فرایندمحوری و حقیقت طلبی، باورهای درست تر، نتیجه گری	۱۳۳
۲-۴-۲	بی یقینی و عدم وصول به یقین در عین صادر کردن احکام یقینی	۱۳۴
۳-۴-۲	اسلام تجددگرایانه	۱۳۶
۴-۴-۲	تقرب به حقیقت و مطابقت با واقع	۱۳۹
۵-۴-۲	شهود قواعد اخلاقی و عدم آن	۱۴۰
۶-۴-۲	عقلانیت مدرن	۱۴۲
۷-۴-۲	دین یک و معنویت	۱۴۳
۸-۴-۲	جمع خوددوستی و عشق دهنده گی!!	۱۴۴
۹-۴-۲	عقلانیت، پابندی به عقیده با شواهد یا بدون آن	۱۴۵
۱۰-۴-۲	اخلاق ذاتی و مطلق؛ یا نسبی!!	۱۴۵
۱۱-۴-۲	خردگریز بودن همه ی گزاره های دینی یا اکثر	۱۴۷
۱۲-۴-۲	معنویت آئین بودا	۱۴۷
۱۳-۴-۲	نظام اخلاقی	۱۴۷
۱۴-۴-۲	شروع اخلاقی زیستن	۱۴۸
۱۵-۴-۲	تدین علت بهزیستی روانی یا بالعکس	۱۴۸
۱۶-۴-۲	اختلاف در ویژگی های انسان معنوی	۱۵۰
۱۷-۴-۲	دفاع از مدعیات دینی و عدم پذیرش انسان مدرن	۱۵۱
۱۸-۴-۲	استقلال یا زندگی اصیل و خودفرمانروای	۱۵۱
۱۹-۴-۲	تأثیر و عدم تأثیر نسخ روانی	۱۵۲
۲۰-۴-۲	چگونگی جمع بین ویژگی متفکر و پروژه ی معنویت	۱۵۳

۱۵۳.....	۲-۴. معنویت و اخلاق مطلوب ذاتی.....
۱۵۶.....	۲-۴. یکی دانستن صداقت و فلسفه‌ی حیات.....
۱۶۲.....	۲-۵. عدم انقضای دین.....
۱۶۷.....	جمع‌بندی.....

فصل چهارم: تدین و نقد مبانی نظریه

۱۷۱.....	مقدمه.....
۱۷۲.....	۱. مبانی معرفت‌شناختی.....
۱۷۲.....	۱-۱. شکاکیت.....
۱۷۲.....	تقرب به حقیقت با انکار مبناگرایی.....
۱۷۶.....	کثرت‌گرایی و عدم دسترسی به واقع.....
۱۷۸.....	انشایی دانستن گزاره‌های اخلاقی.....
۱۷۸.....	انکار ذات‌گرایی و نفی حقایق ثابت.....
۱۸۱.....	شک در واقع و صدق، در عین معقولیت واقع.....
۱۸۱.....	اعتباری بودن الگوی واقع.....
۱۸۲.....	۲-۱. نسبییت‌گرایی.....
۱۸۳.....	نسبی بودن اقناع‌کنندگی ادله؛ نسبییت معرفت و فهم.....
۱۸۷.....	۲. نقد مبانی معرفت‌شناختی.....
۱۸۷.....	۲-۱. نقد شکاکیت.....
۱۹۶.....	ثابت و متغیر، ذات‌گرایی.....
۱۹۹.....	صدق و کذب احکام اخلاقی.....
۲۰۲.....	۲-۲. نقد نسبییت‌گرایی.....
۲۰۶.....	۳. مبانی کلامی.....
۲۰۶.....	۳-۱. علل معرفتی کنار رفتن دین.....
۲۰۷.....	۳-۱-۱. تأمین نیاز بدون رجوع به دین.....
۲۰۷.....	۳-۱-۲. مسئله‌ی شر.....
۲۰۷.....	۳-۱-۳. عدم حجیت معرفت‌شناختی وحی.....
۲۰۸.....	۳-۱-۴. حیات پس از مرگ.....

۲-۳.	ناسازگاری مدرنیته با دین	۲۰۹.
۱-۲-۳.	تغییر جهان	۲۰۹.
۲-۲-۳.	عقلانیت مدرنیته و عدم عقلانیت دین	۲۱۰.
۳-۲-۳.	بی‌اعتمادی مدرنیته به تاریخ و اتکای دین به تاریخ	۲۱۳.
۴-۲-۳.	اعتنا به فرایندها به جای فرآورده‌ها	۲۱۴.
۵-۲-۳.	تکوینی بودن کیفرها و پاداش‌ها به جای قراردادی بودن	۲۱۵.
۶-۲-۳.	دیدگاه غیر رئالیستی دین	۲۱۵.
۷-۲-۳.	تناقض در متون دینی	۲۱۶.
۸-۲-۳.	تعارض دین با آثار اومانیسیم	۲۱۷.
	اثر اول: پلورالیسم	۲۱۷.
	اثر دوم: سلب قداست از دین با دوری عقل	۲۱۷.
	اثر سوم: فرهنگ‌پذیری ادیان (کنار رفتن جنبه‌های محلی و غیر جهانی ادیان)	۲۱۷.
	اثر چهارم: عدم وجود طرح برای عالم (انکار وحی)	۲۱۹.
	اثر پنجم: انتظار ما از دین تعیین‌کننده هدف از دی	۲۲۰.
	اثر ششم: حقیقت بودن نه تکلیف محور بودن (طلبکار بودن از خدا)	۲۲۰.
۴.	نقد مبانی کلامی	۲۲۲.
۱-۴.	عقلانیت دین و دینداری	۲۲۲.
۲-۴.	عقلانیت خداوند باوری	۲۵۷.
۱-۲-۴.	برهان حدوث امام رضا (ع)	۲۵۸.
۲-۲-۴.	برهان امکان و وجود	۲۶۰.
۴-۲-۴.	بهترین تبیین	۲۶۲.
۳-۴.	مغالطه در رابطه‌ی شر و انکار خداوند	۲۶۴.
۴-۴.	عقلانیت وحی و معجزه	۲۶۸.
۵-۴.	مدرنیته و عدم استدلال	۲۷۹.
۶-۴.	تاریخی بودن دین!!	۲۸۸.
۷-۴.	نقد دیدگاه غیر رئالیستی دین	۲۹۰.
۸-۴.	عقلانیت حیات پس از مرگ	۲۹۱.
۹-۴.	فرآیندمداری معنویت و فرآورده‌محوری دیانت	۲۹۳.
۱۰-۴.	تکوینی بودن پاداش در دین	۲۹۴.
۱۱-۴.	تناقض در متون دینی!!	۲۹۵.
۱۲-۴.	نقد تعارض دین با آثار اومانیسیم	۲۹۵.
	پلورالیسم	۲۹۵.

۲۹۵.....	قداست دین با داوری عقل.....
۲۹۹.....	فرهنگ‌پذیری ادیان.....
۳۰۵.....	وجود طرح و برنامه از طرف خداوند.....
۳۰۷.....	هدف اصلی دین، بیان نیازهای حقیقی انسان.....
۳۰۸.....	حقوق بشر.....
۳۲۴.....	۴-۱۳. آزمون‌پذیری دنیوی دین.....
۳۳۵.....	تأثیر دین و ایمان بر سلامت بدن و بهبود مریضی.....
۳۳۸.....	تأثیرات دین بر سلامت روان.....
۳۳۹.....	۵. مبانی انسان‌شناختی.....
۳۳۹.....	۵-۱. اومانیزم.....
۳۴۱.....	۵-۲. فردگرایی.....
۳۴۲.....	۵-۳. عاطفه‌گرایی.....
۳۴۴.....	۶. نقد مبانی انسان‌شناختی.....
۳۴۴.....	۶-۱. نقد اومانیزم.....
۳۴۵.....	۶-۲. نقد فردگرایی.....
۳۴۸.....	۷. مبانی فلسفی.....
۳۴۸.....	۷-۱. ماتریالیسم روش‌شناختی.....
۳۴۸.....	۷-۲. اینجایی بودن مدرنیته (سکولاریسم) در مقابل آخرت‌گرا بودن ادیان.....
۳۵۵.....	۷-۳. ساختار واحد روانی انسان‌ها.....
۳۵۶.....	۷-۴. دموکراسی و مبانی فرهنگی آن.....
۳۶۰.....	۸. نقد مبانی فلسفی.....
۳۶۰.....	۸-۱. نقد ماتریالیسم روش‌شناختی.....
۳۶۱.....	۸-۲. نقد سکولاریسم.....
۳۷۲.....	۸-۳. نقد ساختار واحد روانی انسان‌ها.....
۳۷۲.....	۸-۴. نقد دموکراسی.....
۳۸۱.....	خاتمه.....
۳۸۷.....	فهرست منابع.....

پیش گفتار

نیاز به معنویت خاستگاه فطری دارد و یکی از مباحث مهم دوران معاصر است. این مسأله پس از عصر مدرنیته اهمیت بیش تری یافت و مورد بحث و بررسی پژوهش گران و صاحب نظران واقع شد. جناب آقای مصطفی ملکیان از پژوهش گرانی است که در این باره نظریه جمع عقلانیت و معنویت را مطرح کرده و مدعی شده است که برای انسان مدرن که زندگی اش بر پایه ی عقلانیت و استدلال استوار گردیده است، دین به ویژه نگرش سنتی آن که قوامش به تعبد است، قابل پذیرش نیست زیرا اموری - مانند تأمین نیاز بدون رجوع به دین، مسئله ی شر، عدم حجیت وحی، حیات پس از مرگ، استدلال گرایی، متافیزیک سنگین، اثبات ناپذیری متافیزیک ادیان و ... - باعث رویگردانی انسان مدرن از دین تاریخی و سنتی شده است. بنابر این باید تفسیر جدیدی از دین ارائه شود، تفسیری که در آن هیچگونه تعبدی که قوام دین سنتی به آن است؛ وجود نداشته باشد؛ و از سوی دیگر معنویت نیاز فطری انسان بوده و معنویت انسان سنتی غافلانه و جاهلانه است لذا دین تاریخی نه عقلانیت دارد و نه معنویت. بنابر این انسان مدرن باید با عقل خود برای زندگی خود برنامه داشته باشد و معنویت مورد نیاز خود را بر این اساس استوار سازد.

با توجه به اینکه دین، نیاز فطری و وراثتی انسان بوده و با عقلانیت، انسان به دین رهنمون شده و دین در رسیدن انسان به معنویت، زندگی آرمانی، رضایت باطن و علاج درد و رنج بی بدیل است؛ این سؤال مطرح می شود که اساسی ترین نقدهای نظریه ی

معنویت منهای دین چیست؟ و این سؤال به سه سؤال ذیل قابل ارجاع است:

۱. اهداف نظریه‌ی مزبور چیست و دارای چه اشکال‌هایی است؟

۲. نظریه‌ی معنویت‌گرایی غیر متکی به دین از چه مؤلفه‌هایی تشکیل شده است؟ و

چه نقدهایی بر آن وارد است؟

۳. این نظریه بر چه مبانی‌ای استوار بوده و دارای چه اشکال‌هایی است؟

دیدگاه مزبور، با این باور مسلم نزد عموم مذاهب اسلامی که دین شرط لازم و بدیل ناپذیر برای نیل به زندگی معقول و مطلوب دنیوی و اخروی است، ناسازگار است، بدین جهت بررسی و نقد نظریه‌ی عقلانیت و معنویت غیر متکی به دین، مهم و ضروری است، تا نسبت دین با معنویت و عقلانیت مبرهن و بی‌پایگی ویژگی‌ها و مبانی معنویت‌گرایی منهای دین در ایران اثبات شود و انتخاب مسیر درست برای جویندگان حقیقت هموار گردد.

این نظریه مفاهیم، مؤلفه‌ها و مبانی و پیش‌فرض‌هایی دارد که در نوشته‌ی حاضر با توجه به آثار نوشتاری و گفتاری ایشان، نقل، تحلیل و سپس نقد عقلانی خواهد شد. این نظریه از جهت مفهوم، ویژگی‌ها و مبانی دارای اشکال است. در این نظریه برای معنویت و عقلانیت؛ تعریف‌های مختلف و متعارضی ارائه شده است. از طرفی عقلانیت قائم به استدلال بوده و از سوی دیگر معنویت، دین عقلانی شده و منتهی‌الیه عقلانیت دانسته شده است؛ بنابر این اگر معنویت همان دین عقلانی باشد؛ عقلانیت و معنویت یکی بوده و جمع معنا نخواهد داشت و اگر عقلانیت منتهی‌الیه عقلانیت باشد، جمع آنها ممکن نخواهد بود. از جمله مؤلفه‌های آن، عقلانی نبودن هیچ گزاره از هیچ‌یک از ادیان و بی‌یقینی و عدم امکان جمع ایمان و معنویت با استدلال است، در حالیکه ایمان با شک و معنویت قابل جمع نبوده و با استدلال جمع می‌شود و از سوی دیگر آموزه‌های اعتقادی دین اسلام عقلانی به معانی مختلف است. از جمله مبانی معرفت‌شناسی این نظریه انکار مبنای

است و با انکار آن عقلانیت منتفی بوده و درخواست استدلال از دیندار بی معنا خواهد بود.

فرضیه‌های پژوهش

این ادعا که مشکل اصلی انسان درد و رنج بوده و خاستگاه دین هم رفع درد و رنج و رسیدن به رضایت باطن است و در دوران مدرن، دین چنین کارایی ندارد؛ و باید کنار گذاشته شود؛ درست نیست. خاستگاه دین حقیقت‌طلبی و دفع ضرر محتمل است و اخلاقی عمل کردن بدون دین عقلانی نیست.

تفسیری که در این نظریه از دین و معنویت و نسبت دین با عقلانیت و معنویت ارائه شده و ادعای تعارض ویژگی‌های عقلانیت و معنویت با دین؛ نادرست است زیرا قوام دین **اولاً**: به عقلانیت و استدلال؛ و **ثانیاً**: به تعبد؛ و **ثالثاً**: به معنویت است. دین بدون عقلانیت و تعبد و معنویت دین نیست. و در نتیجه معنویت بدون دین هم، نه عقلانیت است و نه معنویت. معنویت بدون دین توهمی بیش نیست.

مبانی این نظریه از جمله انکار مبنای گرای در تعارض با عقلانیت و استدلال‌گرایی بوده و با فرض نفی مبنای گرای، این دیدگاه به شکاکیت، نسبیّت و پلورالیسم معرفتی میرسد.

سابقه‌ی پژوهش

درباره‌ی این موضوع کتاب‌ها و مقاله‌هایی نگارش یافته و منتشر شده است؛^۱ ولی

۱. مانند کتاب «بحران معرفت، نقد عقلانیت و معنویت تجدیدگرا» نوشته‌ی محمد فناپی اشکوری؛ «معنا منهای معنا» نوشته‌ی علی اکبر رشاد؛ مقاله‌ی «در سپهر رهایی» نوشته‌ی عبدالله نصری در کتاب گفتن‌ان مدرنیته؛ مقاله‌ی «انکارهای عقلانیت و معنویت در آزمون نقد» نوشته‌ی حسین کاجی، مجله راهبرد، شماره‌ی ۳۳، مقاله‌ی «معنویت و عقلانیت، نیاز امروز ما»، مجله بازتاب اندیشه، شماره‌ی ۲۲؛ و مقاله‌ی «اندیشه‌شناسخت» نوشته‌ی هادی صادقی، فصلنامه‌ی معرفت کلامی شماره‌ی ۳، مجله‌ی دو ماهنامه چشم انداز ایران؛ «راه رهایی یا رهایی از راه» نوشته‌ی حمید علی‌اصغری؛ مقاله‌ی «معنویت مدرن و دین» نوشته‌ی محمد جعفری، در کتاب مباحثی در کلام جدید؛ مقاله‌ی «جستارهایی در نظریه معنویت» نوشته‌ی حمید رضا ابک؛ مقاله‌ی «معنویت علیه دین» نوشته‌ی بهزاد حمیدیه؛ مقاله‌ی «تأملی درباره‌ی نظریه‌ی غیرعقلانی بودن دین‌داری» نوشته‌ی حسن محدثی.

گزارشی اجمالی از برخی از آن‌ها ارائه می‌شود:

کتاب «بحران معرفت» فقط در صدد بحث و تحلیل کتاب راهی به راهی بوده است آن هم فقط نکاتی که به نظر نویسنده مورد مناقشه بوده است، و لذا اولاً بحث معنویت و عقلانیت در تمام آثار ملکیان مورد بحث و تحلیل و نقد واقع نشده است و ثانیاً در همین کتاب غیر معنویت و عقلانیت هم مورد نقد واقع شده است: عناوین مورد نقد از کتاب راهی به راهی از این قرار است: تقرب به حقیقت، مبانی نظری مدارا، گفت و گوی تمدن‌ها و ادیان، اسلام و لیبرالیسم، دینداری، تجددگرایی و سنت، دین، معرفت دینی و برخی احکام آن، راهی عقلانیت و معنویت، و ...

مقاله «معنویت مدرن و دین» بعد از بیان دو تعریف از معنویت، برخی از ویژگی‌های معنویت را بیان کرده است (هشت) ویژگی باور مانند: تزلزل مابعدالطبیعی‌های قدیم، نفی تعبد، بی‌اعتمادی به تاریخ، نفی ویژگی‌های محلی، اینجایی و اکنونی بودن، ایمان، عقل‌گرایی؛ و بعد در حد دو صفحه از ویژگی‌های ارادی و عاطفی معنویت را بیان کرده است. در بخش سوم به نقد معنویت پرداخته است ولی به ادعای نویسنده در صدد بررسی و نقد یکایک مدعیات نظریه نبوده است. در این نوشتار فقط عناوین ذیل مورد بحث واقع شده است: برهان‌پذیری آموزه‌های دین، شکاکیت، ایمان ناواقع‌گروانه، تعبد و استدلال. در این کتاب اولاً به معنویت و عقلانیت در همه آثار پرداخته نشده است و ثانیاً ویژگی‌های عقلانیت، مورد بحث واقع نشده است و همچنین بحث معنویت منحصر در نظریه ملکیان نیست.

کتاب «معنا منهای معنا» از چهار مقاله تشکیل شده است و یکی از آن‌ها: نقد پروژه عقلانیت و معنویت مصطفی ملکیان است. در این کتاب بعد از بیان یک تعریف از معنویت؛ شش فرق بین معنویت و دیانت را بیان می‌کند (تاریخی بودن دین، تعبدی بودن دین، متافیزیک سنگین، داشتن امور غیر جهانی، انقضای عهد دین، فرآورده محور بودن دین) و بعد هفت ویژگی انسان معنوی را از مقاله‌ی «معنویت و محبت چکیده‌ی ادیان، از کتاب مشتاقی و مهجوری بیان کرده و سپس دوازده ویژگی دیندار متعقل را از «معنویت و عقلانیت نیاز امروز» بیان می‌کند. بعد نقد تعریف‌های ملکیان از دین و شش فرق بین معنویت و دیانت را بی می‌گیرند.

مقاله «در سپهر راهی» فقط در صدد نقد نظریه‌ی ملکیان در کتاب «سنت و سکولاریسم، معنویت گوهر ادیان (۱ و ۲) است. آنچه در این مقاله بیان و نقد شده است از این قرار است: تعریف گوهر دین، بیان ضعف‌های ادیان و نقد آن (متافیزیک سنگین، اثبات‌ناپذیری متافیزیک ادیان، تناقض در متون دینی، عدم حجیت وحی، تعبدی بودن دین، بار منفی دین، نهاد روحانیت) بعد به تعریف معنویت پرداخته است، سپس ویژگی‌های معنویت را بیان و نقد کرده است (عقلانیت و نفی تعبد، نفی متافیزیک، سکولار بودن معنویت، رستگاری این جهانی، عدم التزام به دین، فقدان سلوک) سپس به ذکر مؤلفه‌های شش‌گانه اجتناب‌ناپذیر مدرنیته پرداخته و نقد می‌کند (استدلالی بودن، بی‌اعتمادی به تاریخ، اینجایی بودن، متافیزیک سنگین نداشتن، قداست‌زدایی از اشخاص، مقطعی نبودن) و بعد به ذکر دو ویژگی از ویژگی‌های انسان معنوی پرداخته و مورد نقد قرار می‌دهد: چه کنه، اصالت زندگی.

مقاله «معنویت و عقلانیت، نیاز امروز ما» دوازده ویژگی بینشی، عاطفی و رفتاری انسان معنوی را ذکر و به نقد آنها پرداخته است. مقاله‌ی اندیشه‌شناسخت تقریباً کامل‌ترین مقاله در نقد معنویت و عقلانیت است اگر چه ایشان به صورت پراکنده برخی گزاره‌های نظریه را به صورت گندرا بیان و مورد نقد قرار داده است. ایشان ابتدا سه ویژگی زندگی آرمانی از سخنرانی «معنویت و عقلانیت بعد از ده سال» را بیان کرده و بعد مراد ملکیان از معنویت با سه ویژگی را بیان می‌کند (وجود راز، عدم انحصار جهان در فیزیک، مطلوب نبودن روان) سپس در صدد بیان پنج شرط معنویت و عقلانیت (استدلالی بودن، زندگی اصیل، واقع‌گرایی، حکمت به من چه) بر آمده اگر چه فقط چهار شرط را بیان میکند. سپس به نقد نظریه پرداخته و به نام‌گذاری پروژه به معنویت اشکال می‌کند. بعد نفی تعبد را نقد کرده و به بحث مراجعه به متخصص می‌پردازد و فرق تخصص با تعبد را

در هیچ یک از این آثار، بحث و بررسی جامع‌الاطراف در آثار آقای ملکیان درباره‌ی نظریه وی، انجام نشده است. نه مفاهیمی مانند معنویت، گوهر دین؛ نه علل کنار رفتن دین (تأمین نیاز بدون رجوع به دین، مسئله شر، عدم حجیت وحی و عدم رابطه‌ی بین اعجاز و صدق نبی، افسانه بودن دین، حیات پس از مرگ، تعارض دین با آثار اومانیسم، تعارض در متون دین)؛ نه ویژگی‌های معنویت و نه مبانی ایشان مانند (سکولاریسم، اومانیسم، شکاکیت، نسیت و...) مورد نقد و بررسی قرار نگرفته است. این مطلب نگارنده را بر آن داشت تا این نظریه را با رجوع به آثار مختلف وی و بررسی زوایای گوناگون آن، مورد پژوهش قرار دهد.

بیان می‌کند. سپس تعبدی بودن دین را نقد کرده و فردی بودن نظریه را زیر سؤال می‌برد، بعد سه نوع عقلانیت را مورد نقد قرار داده است، سپس با ذکر دوازده ویژگی تدین متعقلانه، به نقد دیگر فرامانروایی پرداخته است. سپس خرد‌گریز بودن همه‌ی گزاره‌های دینی را مورد نقد قرار داده که نهایتاً ملکیان باید مدعی شود که گزاره‌های دینی تاکنون اثبات نشده است، سپس عدم جمع بین صدف و مغز دین را با بیان مصداقی مانند امام خمینی نقد می‌کند، ایشان گزاره‌های مختلف از ملکیان را مورد نقد قرار می‌دهد اگر چه این نقدها ساختار منظم ندارد. سپس به بیان فرق سنت و تجدد و پسا تجدد از نگاه ملکیان پرداخته و نگاه انسان متجدد به تغییر درون را نقد می‌کند، و در انتها با اشاره به کتاب سنت و سکولاریسم، چهار مشکل دینداری در دنیای جدید را نقد می‌کند.

مقاله‌ی «انگازهای عقلانیت و معنویت در آزمون نقد» فقط در صدد بیان معانی سلی معنویت و نقد آن برآمده است. مقاله‌ی «راهی به راهی یا راهی از راه» ابتدا معانی شش‌گانه‌ی عقلانیت نظری را بیان کرده و بعد نسبت عقلانیت شش‌گانه با عقاید دینی را از نظر ملکیان بیان می‌کند، سپس معنویت را باطن ادیان دانسته و سه شرط تحقق معنویت را بیان می‌کند (داشتن آراء مابعدالطبیعه، انسان‌شناسی، و اخلاقی)؛ و بعد با بیان اینکه معنویت هم مصلحت است و هم حق به تبیین خاستگاه معنویت پرداخته است، در ادامه بعد از تعریف معنویت به دیانت عقلانی شده، به ۱۲ ویژگی بینشی و عاطفی و رفتاری تدین متعقلانه پرداخته است. در مرحله‌ی بعد به دغدغه ذهنی ملکیان که نگران درد و رنج مردم است و نقد آن برآمده و با این پرسش کلام خود را شروع می‌کند که آیا نظریه‌ی معنویت توان دفاع عقلانی از مواضع خود را دارد؟ و پاسخ را منفی دانسته است. در این مقاله، نویسنده به مراجعه به چند اثر ملکیان و برخی از مطالب آنها اکتفا کرده است: سنت و سکولاریسم؛ راهی به راهی، ماهنامه آفتاب، گفتگو با ماهنامه راه نو، ماهنامه گزارش گفتگو، ضرورت دین در عصر حاضر.